

Kõrgkeskaegse kristluse ajalugu

Intervjuu professor Riho Saardiga

Jätkame sealt, kui eelmine kord jäi pooleli, ehk jätkama kõrgkeskajaga. Millal oli kõrgkeskaeg? Ja mis on 5-7 kõige iseloomulikumad märksõna, kui lühidalt püüda seda alaperioodi kokku võtta just kirikuloo kontekstis?

Kõrgkeskajaks loetakse kokkuleppeliselt ajaperioodi 950–1350, või siis 1000-1300.

Märksõnadeks oleksid reformpaavstlus, investituur, klüniakism, vagadusliikumised ja ordud, skolastika, ristiretked, arhitektuuris gootika, slaavlaste ja skandinaavlaste misjoneerimine. Kõrgkeskaja lõpuks ühendas kirik Lääne kristlikku tsivilisatsiooni nii usuliselt, ühiskondlikult kui ka puht organisatoorselt. Kirik oli samaaegselt nii jumalikkude päästet vahendav institutsioon kui ka ühiskonda ning kultuuri loovalt kujundav jõud. Kiriku autoriteet ulatus oma pädevuses kõigi ühiskondlike suheteni ja andis neile varjundi, mida neis oma põhiolemuselt ei olnud. Püha asi (*res sacra*), mis oli sama sellega, mida kirik oli pühitsenud (*res consecrata*) samastati omakorda sellega, mis kuulub kirikule (*res ecclesiastica*). Läänekirik andis kristlikele Euroopa rahvastele – hispaanlased, itaallased, prantslased, inglased, sakslased – eesmärgi olla kiriku kuulutatud pääste vahendajad maailmale.

Kõrgkeskaja lõpul hakkas Euroopas välja kujunema tsentraliseeritud kuningavõim, mis sünnitas vastuolusid paavsttööri ja ilmalike valitsejate vahel. 1250. aastatel hakkas üha enam esinema seisukohti, mis kuulutasid, et ilmalik ja vaimulik kuuluvad eri valdadesse. 1276.–1296. aastatel vahetus üheksa paavsti kelle sõltuvus Prantsuse kuningast kuulutasid uute aegade tulekut, ehk teisiti öeldes rahvuslik vabadus, keskaja uue kirikukäsitlusena sündinud üldisele kirikukogule rajatud konsiliarism (*concilium generale*) suutsid hiliskeskajal esitada juba tõsise väljakutse kõrgkeskaja kurialistlikule paavstide ülemvõimule.

Kõrgkeskajal elanud Prantsuse kuningas Louis IX Püha peseb vaeste jalgu. Allikas: <https://fr.wikipedia.org>

Aastal 1000 oodati maailma lõppu, mida küll ei tulnud. See pole olnud esimene ja viimane aastaarv, kui seda on oodatud. Mis siis juhtus Euroopas aasta 1000 eel?

Oli alanud katoliiklik misjon Skandinaavias ja Bütsantsi misjon slaavlaste juures.

Bütsantsis olid lõppenud ikonoklastiatülid ja tõusis võimule makedoonlaste dünastia (867–1056), mis muutis Bütsantsi oma aja juhtivaks suurriigiks, eriti Basileios II (976–1025) ajal. Bütsantsis levib Püha Aleksandria Katariina kultus ja austamine. Kiievi-Russis saab populaarseks peaingel Miikaeli kultus ja 988. a toimub seal kristluse vastuvõtmine Bütsantsist. Athose Athanasiose organiseerimisel saavad Athose ikonoduulid korrastatud kloostrielu 963.

Bulgaarias oli õitsele puhkenud kirjakultuur ja edukas oli olnud slaavimisjon.

Andaluusia islamiseerumise oli hoidnud ära kristlaste sõjaline sissetung. Tagasivallutuse *la Reconquista* teenistusse oli rakendatud ka paavstiooni organiseeritud palverännakud Santiago de Compostelasse.

Sünnib läänekiriku kloostrielu Cluny reformiliikumine ja 8. sajandist oli alanud gregooriuse laulu arengus eriti oluline aeg, mis kestis ka enne aastatuhande täitumist ja kauemgi.

Hiinast kümnenda sajandi lõpul tagasitõmbunud nestoriaanlased leidsid uue tegevusvälja mongolite juures ja oli alanud klassikalise sufismi kõrgeraeg. 10. sajandil tärkas ja levis islami maailmas jõudsalt šiitlik ismailiitlik vool, mis kokkupuutes kristliku teoloogia ja legendidevõrgustikuga oli avastanud enda jaoks kristlaste misjonikäsu luues sellest ismailiitliku versiooni ja kutsudes moslemeid pöörduma tõelisse, pärisislamisse. Maailma vanim tegutsev ülikool rajati Kairos 970. aastal al-Azhar-mošee juures.

Milles seisnes Saksa-Rooma keiser Otto I riigikirikusüsteem ja kloostrireform?

10. sajandi alguses sündis Euroopas askeetlik-usuline uuendusliikumine, mis pidas eesmärgiks paavsti ja kurialistliku kiriku sõltumatust Saksa-Rooma keiser Otto I Suure (keiser 962–973) ja tema ametijärglaste poolt loodud Püha Saksa-Rooma keisririigi riigikirikusüsteemist.

936. aastal asus Saksa kuningatroonile üks keskaja suurimaid valitsejaid Heinrich I poeg Otto I. Kirikujuhid olid toetanud tema pürgimusi tugevdada kuningavõimu, lootes pääseda hertsogite ja kohalike võimukandjate sõltuvusest. Otto nägi selles võimalust luua tugev riigikirik, vabastada kirik sõltuvussidemetest. Ta tagastas kirikule osa selle omandist läänistades lahkelt kuningamaid piiskop- ja abtkonnale ning andes neile majanduslikke, halduslikke ja juriidilisi eesõigusi. Sellega pandi alus vürstiriikidele, mis mängisid Saksa ajaloos hiljem tähtsat osa.

Kuningal oli otsustav sõnaõigus vürstpiiskoppide ja riigiabtide ametikohtade täitmisel. Suuremate raskusteta õnnestus Ottol täita kiriku juhtivad ametikohad, mis varem olid mõeldud aadelkonnale, nendega kes olid omandanud poliitilise agenda õukonnas ja oskasid teostada kuningale meelepärast poliitikat.

Pärast püha Saksa-Rooma keisririigi sünni 962. aastal avaldas keisriks kroonitud Otto I Suur privileegi (*Privilegium Ottonianum*), mille alusel pidi keiser või tema saadik andma paavstiks valitud isikule vastava kinnituse. Uus paavst pidi andma keisrile truudusvande ja tunnustama keisri ülemvõimu Kirikuriigi territooriumil. Keiser kohustus tagama Kirikuriigi terviklikkuse. Peale Otto I Suurt kroonisid paavstid Roomas Peetruse kirikus (traditsioon katkestus 1508. aastal, kui Maksimilianus I (1493–1519) kroonis ennast ise Trento toomkirikus Saksa-Rooma keisriks) veel neli Saksa kuningat keisriks, viimane neist oli Konrad II, kes krooniti 1027.

aastal. Teostus keisri primaat, kuid teokraatliku monarhia teostumiseni läks veel aega. Lõplikult teostus keisri primaat 1039. aastal kuningaks saanud Heinrich III ajal, kes Cluny reformiliikumisest mõjutatuna pidas peaülesandeks kiriku reformimist. Heinrich III pidas oma eesmärgiks mitte ainult Saksa riigikiriku uuendamist, pärast kroonimist unistas ta Saksa-Rooma keisrina koostöös paavstiga viia läbi ka läänekiriku reformimise.

Kiriku ja kuningatrooni vahelised sidemed, mis katkestati tõeliselt alles Napoleoni poolt 1803. aastal, ei olnud põhjustatud üksnes reaalspoliitilistel motiividel, need olid rajatud kontseptsioonile, mille kohaselt olid preesterlus ja kuningavõim võrdselt Jumal-Poja ja tema kiriku teenistuses. Vastavalt teokraatse monarhia ideoloogiale oli kuningas Vana Testamendi järgi rahvast Jumala ees ja Jumalat rahva ees esindav preesterkuningas.

Tähelepanuväärseim kloostrireformi nõudvatest kloostritest oli 910. aastal benediktiinlaste abt Berno rajatud Cluny klooster. Tähtsuset teiseks reformikeskuseks Cluny kõrval kujunes teoloogilisele mõttetööle ja askeetlusele pühendunud Lothringen. Järgmistel aastakümnetel hakati üha suuremal määral valima piiskoppe just nendest kloostritest. Teiste hulgas ka mitu võimekat reformpaavsti: Gregorius VII, Urbanus II ja Paschalis II.

Episkopaalseks ülesandeks peeti kanoonilisele õigusele vastavat kirikuelu uuendamist ja võitlust kiriku vabaduse (*libertas ecclesiae*) ja paavstivõimude eest Rooma aadliperekondadest.

Kirikureform pidi algama vaimulikkonnast ja sai kuju neis vastusammudes, mida astuti tsölibaadi eitajate kui algkristlike nikolaitistide suhtes. Kriitilise pilgu alla sattus Gregorius Suure päevist alates kirikus laialdaselt levima hakanud ametite ostmise, simooniaks kutsutud pahe (Ap 8:14–15). Kõrgemad kiriklikud ametid täideti enampakkumise teel. (vt vastust küsimusele 12)

Benediktlaste põhimõte oli *ora et labora* ehk „palveta ja tööta“. Millal Cluny benediktlaste kloostris jäi sellest põhimõttest järele ainult põhimõte „ainult palveta“? Mis oli Cluny kloostri eripära ja kuidas ta mõjutas Euroopa kirikuelu?

Cluny-liikumine puudutas laialt kogu läänekiriku kloostrielu ja põhjustas väidetavalt koguni lääneeuroopaliku ühiskonna süvakihtide kristianiseerumise, mis omakorda lõi eeldused reformpaavstlusele, ristiretkedele ja hiliskeskajale usuelule. Tähtis oli selle *ordo cluniacensis*, mis rõhutas päeva rangelt reeglipäraselt kulgu, peatumatut, lakkamatut ülistamist (*laus perennis*) ja jätkuvat palvetamist (*oratio continua*). Vaimuliku elu keskmeks sai Psalmide raamatust (119:164) leitud seitse kanoonilist tunnipalvet (*horae canonicae; officium divinum*). Neist olulisimad olid päeva alguse *matutinum* ja *laudes*, mis loeti kokku üheks, ning päikeseloojanguaegne *vesper*. Ülejäänud viis olid *prima* (u kell 6), *tertia* (u kell 9), *sexta* (u kell 12), *nona* (u kell 15) ja päeva lõpul u kell 22 *completorium*.

Vaimustatud laulmise- ja palvetamise tulemusel läks lõpuks kaduma Benedictuse *ora et labora* (palveta ja tööta) reegli teine pool. Selleks, et elada palvetamisele orienteeritud elu, vajasid palvetajad enda kõrval teisi, kes hoolitsesid muu eluks vajaliku eest. Mungad ei saanud elada ainult iseendale, vaid kogu ühiskonnale. Jeesuse Kristuse ihu ja selle liikmete (Rm 12:4–5; 1Kr 12:12, 27) metafoori kasutades olid palvetajad selle ihu suu ja kõht, keda teised pidid toitma. Tulemuseks oli ilmikvendluse (*fratres conversi*) sünd. Need täisealisena mungaks pühitsetud olid rõhuvas enamuses kirjaoskamatud, kes võtsid enda kanda kloostri majanduslikud ülesanded. Ilmikvendade magamis- ja söögiruumid olid munkade omast eraldatud. Neil ei olnud osalemisõigust kloostri jumalateenistustel v.a pühapäevad ja kirikupühad.

Hariduslikku teoloogilist uurimistööd peeti Cluny alperioodil tarbetuks. Kloostrikooli ülesandeks oli anda vältimatud teadmised liturgia mõistmiseks. Kuid siiski, Cluny abt Petrus Venerabilise (u 1094–1156) ajal tegeleti kloostri ka tõlkimisega. Robertus Retenensi ja Hermannus Dalmat tõlkisid Petruse eestvedamisel Koraani 12. sajandil ladina keelde.

Klooster oli kuulutatud apostel Peetruse omandiks, mis tähendas otsealluvust paavstile, mis omakorda andis Clunyle eriasendi. Ka kõik Cluny rohkem kui tuhat tütarkloostrit, ka abt Mayeuli ajal ehitatud ja 981. aastal pühitsetud Cluny II kui ka abt Hugo ajal (1049–1109) 1085. aastal ehitusega alustatud Cluny III, olid kohalike piiskoppide suhtes iseseisvad. Hugo ajal kasvas algne kloostrireformiliikumine kirikureformiliikumiseks. 10. sajandi lõpuks oli Clunyst saanud Inglismaast kuni Itaaliani Euroopa tähtsaim reformiklooster, mille mõju ulatus 13. sajandini. Pärast seda jätkasid reforme kerjusemunga-ordud.

Prantsusmaal asuv Cluny klooster tänapäeval. Allikas: <https://fr.wikipedia.org>

Kõrgkeskajal ehitati Lääne-, Kesk- ja Põhja-Euroopas kirikuid romaani ja gooti stiilis. Mis oli nende kunstistiilide peamised eripärad ja milline oli teoloogia mõju nende kunstistiilidele?

Olemata ise kunstiajaloolane toetun heale kolleegile Anneli Randalale ja piirdun lühidalt märkides, et gooti stiilis katedraale hakati ehitama 12. sajandil mitmel pool Euroopas, kuid kõige tihedamalt Île-de-France'is. Sellesse piirkonda rajati tosinkond piiskopikirikut lähtuvalt uutest põhimõtetest – pühakodadesse püüti tuua jumalikku valgust ja arhitektuuris pürgida niiöelda Taevase Jeruusalemma poole. Teravkaarte, roidvõlvide ja tugipiilarite süsteem võimaldas ehitada üha kõrgemaid ja avaramaid hooneid, mille kivist seinapinda asendasid ehisraamistikes vitraažaknad. Kogu kirikut kattis värviline skulpturaalne dekoor elusuuruses figuuridest rikkaliku taimedekoori ja peene ornamendini. Kirikuruum oli mitmeti liigendatud ja arvukad kõrvalaltarid võisid asuda eraldi kabelites või olla eraldatud piiretega, hauatähised ja monumendid paiknesid üle kiriku. Soovitan lugeda Erwin Panofsky käsitlust „Gooti arhitektuur ja skolastika. Uurimus kunsti, filosoofia ja religiooni analoogiast keskajal.“ (Tallinn 2013)

Kõrgkeskajal levis Euroopas gooti stiil. Pildil Pariisi Püha kabel (Sainte Chapelle). Allikas: <https://en.wikipedia.org>

Miks 1054. aastal läksid katoliku kiriku ja õigeusu teed lahku?

Kiriklikud kontaktid ida- ja läänekiriku vahel olid praktiliselt juba 9. sajandi lõpul katkenud. Bütsantsi keiser Konstantinos IX Monomachos soovis normannide invasiooni lõpetamiseks suhete taastamist. Ka paavst vajas Bütsantsi keisri sõjalist abi ja saatis 1054. aastal kardinal Humberti delegatsiooni Konstantinoopolisse pidama võimaliku kirikuuniooni üle läbirääkimisi.

Eeltingimuseks oli seatud kuuletumine Roomale. Pingestatust lisasid epiteedid "oikumeeniline" suhtes, kui Humbert teatas, et Konstantinoopoli oikumeeniline patriarh oli Rooma emakiriku õiguse oikumeenilisusele enesele röövinud.

Patriarh Michael Kerullarios (ametis 1043–1058) oli kirikuliidu vastu boikoteerides kõiki keisri avanguid läbirääkimiste alustamiseks. Humbert jättis 16. juulil 1054 Hagia Sophia kiriku altarile enda koostatud bulla, mida tingis paavsti ootamatu surm. Ta pani patriarhi kirikuvande alla. Bütsantsi kiriku liturgia, usuelu ja pärand, eriti Roomale võõras sinoditraditsioon, tembeldati paavsti õpetamisautoriteedi suhtes sõnakuulmatuse väljenduseks.

Bulla avalikustamisega koondus kogu Konstantinoopol patriarhi selja taha sundides sellega ka keisrit loobuma kirikuliidu sõlmimisplaanidest. Patriarh ja sinod panid läänekiriku legaadid kirikuvande alla. Anateem oli küll piiritletud legaatidega, kuid tegelikkuses ei piirdunud otsus ainult nendega, vaid sai laiemaid tõlgendusi. Loetleti üles kõik hereesiad, millesse Rooma oli oma dogmaatikas (usutunnistusse lisatud *filioque*; paavst Sergius IV oli saatnud usutunnistuse 1009. aastal kaaskirjaga Konstantinoopolisse), liturgias ja usuelus langenud. Raskeimaks süüks pandi paavstide järeleandmatut primaadi nõuet.

Kokkuvõtteks tuleks öelda, et 1054. aasta konflikti taustal oli paavstluse gregoriaanlik reform – saavutada kiriku täielik vabadus valitsejatest (*libertas ecclesiae*). Cluny kloostrireformiga alanud kirikureform oli arenenud staadiumini, kus kiriku, ühiskonna reformimine pidi toimuma paavstivõimude juhtimisel.

Humberti kirikuvande bulla oli võimupoliitiline solvang. Mõlemad kirikud olid 11. sajandiks üksteisest piisavalt võõrdunud. Rooma legaadid ei tundnud ega mõistnud idakiriku usuelu eriseloost. Mõlemapoolsed kirikuvanded ei äratanud alguses ka erilist tähelepanu. Keegi ei uskunud, et need jäävad kahe kiriku vahel viimasteks sõnadeks. Kontaktid ei katkenud ka täielikult ja leppimiskatseid tehti Lyoni (1281) ja Firenze (1439) kirikukogudel. Kuid siis saabus vaikus, mis kestis 1965. aastani, kui mõlemad kirikud vastastikused kirikuvanded tühistasid ja paavst Paulus VI ja Konstantinoopoli oikumeenilise patriarhi Athenagoras I ühine deklaratsioon *Pénétrés de reconnaissance* (Üksteist mõistva tunnustusega) loeti ette (7.12.1965) nii Vatikanis kui ka Fanaris. Et see kõik nii kaua kestis, oli põhjustatud peagi algavatest ristsõdadest, mis muutsid siiani kestnud vastastikuse ükskõiksuse kahe kiriku vahel avalikuks vihkamiseks.

Mis juhtus 1077 Canossas? Ja mida otsustati Wormsi konkordaadiga 1122? Kas me võime öelda, et keisri ja paavsti vaidlus piiskoppide ametisse nimetamise (investituuri) üle oli üks keskajale kõige iseloomulikumaid vaidlusi?

Jah, võib küll öelda, et selleks vaidlusaluseks objektiks oli piiskopi ametiseseadmise õigus. Piiskopile anti valitsemiseks kirikumaa koos elanikkonnaga ja kohtumõistmisõigusega ja seda nimetati investituuriks (*investitura*). Kuningas andis vürstpiiskopile ja -abile pärast truudusevannet piiskopisaua. 11. sajandist alates asetati truuduse sümbolina sõrme ka sõrmus.

Need kaks olid vürstpiiskoppide ilmaliku ja kirikliku ameti insiigniad. Alles seejärel toimus pühitsemine ja kiriklik ametisse seadmine.

Paavst Nicolaus II (ametis 1059–1061) oli esimene, kes tühistas ilmikvürstide investituuriõiguse nimetada ametisse piiskoppe. Nicolaus II võttis esimest korda kasutusele ka erilise paavstide kroonimisteremoonia, millega rõhutati paavstluse universaalmonarhiat. Paavsti ei krooninud keegi muu kui paavst ise.

Reformpaavstide tegelikku võimutäiust sai oma nahal tunda juba Heinrich IV. Paavst oli 1075. aastal väljastanud sisult preestrivõimuka hierokraatliku bulla *Dictatus papae*, milles deklareeriti muu hulgas ka paavstide õigust vabastada keisreid keisritiitlist. Paavstliku universaalmonarhia valinud Gregorius VII positsioon Roomas oli kõikumatu ja veebruaris 1076 suspendeeriti ehk ekskommunitseeriti Saksa episkopaat ja Heinrich IV, kellelt võeti ära tiitel ja kõik tema vasallid vabastati truudusevandest.

Heinrich IV ekskommunitseerimine oli tavatu tegu, paljud paavsti pooldajadki kahtlesid selle õigsuses, kuid paavsti autoriteet oli suur. Saksa episkopaat hajus, paljud piiskopid katkestasid suhted Heinrichiga. Tema poliitilistele vastastele oli see märgiks, kes koos paavsti poolehoidjatega esitasid 1076. aasta lõpul Triburi vürstidepäeval Heinrichile tingimuse, et kui ta aasta jooksul ei ole suutnud kirikukaristusest vabaneda, tuli tal kroonist loobuda. Heinrichi poliitilised vastased olid põhimõtteliselt nõustunud, et paavst tagas valimiste seaduspärasuse osaledes järgmistel kuningavalimistel. Sisuliselt tähendas see paavsti universaalmonarhia tunnustamist.

1077. aasta jaanuaris ületas Heinrich Alpid, et minna patukahetsejana Canossasse paavstilt andestust otsima. Kui Heinrich oli alandlikult kolm päeva oodanud, otsustas paavst ta kirikusse tagasi võtta. Canossa episoodi tõlgendati paavstivõiduna ilmaliku riigivõimu üle. Kuid antud hetkel tähendas see pigem siiski ainult taktikalist võitu Heinrichile, kes röövis opositsioonilt ja paavstilt võidulootused.

Poliitiline ebastabiilsus säilis ja opositsioon valis veel 1077. aastal Heinrich IV-le vastukuninga Rudolf von Rheinfeldeni. Mõlemad lootsid paavsti tunnustusele. Puhkenud kodusõda kumbki osapool võita ei suutnud. 1080. aasta kirikukogul otsustas Gregorius VII tunnustada oma vasallina Rudolfit.

Tee paavsti universaalmonarhia teostamisele Euroopas näis olevat avatud. Saksa riigikiriku juhtivvaimulikkond ei leppinud paavsti diktatuuriga. Heinrich IV-le lojaalsed vaimulikud alustasid teoloogiliste argumentide abil gregorianismiga võitlust. Nende argumentide kohaselt valitsesid kristlaskonda nii *regnum* kui ka *sacerdotium*. Mõlemad olid Jumalast, mõlemal olid oma erivolitused ja ülesanded, ning mõlemad olid ka otsevastutuslikus suhtes Jumalaga. Paavstil ei olnud õigust vabastada Jumala armust valitsevat kuningat.

Heinrich IV käskis sakslastest ja põhja-itaallastest koosneval piiskoppide riigikirikukogul Brixenis 1080. aastal valida vastupaavstiks Ravenna peapiiskop Wiberto (Clemens III, ametis 1080–1100). Rudolfi surmaga sai Heinrich IV kogu Saksamaa oma valdusesse ja tungis 1084. aastal Rooma, kus suur osa kardinalide kolleegiumist otsustas teda toetades paavsti reeta. Vastupaavst Clemens III kroonis Heinrichi Roomas keisriks. Gregorius VII suri aasta hiljem Salernos normannide juures pagenduses.

Investituuritüli nime all tuntuks saanud konflikt algas Gregorius VII (ametis 1073–1085) ajal ja kestis 1122. aastani, kui Wormsi konkordaadiga loobus keiser Heinrich V investituurist ja piiskopid kinnitas ametisse paavst. Konkordaat kinnitati Lateraani esimesel kirikukogul 1123.

Aastal 638 vallutasid araablased Jeruusalemma Bütsantsi käes ära ning 1099 vallutasid kristlased selle esimese ristisõja lõpuks tagasi? Kas Jeruusalemmas asuva Kristuse haua vabastamine sellisel viisil on õigustust?

Umbes 335. aastal valminud Püha Haa kirikust sai hiljemalt Jeruusalemma piiskop Kyrillose ajaks (ametis u 349–386/387) kristlaskonna maapealne vaimulik keskus, maailma keskpunkt, kus suur osa kohti „tunnistas“ niiõelda Kristusest. Tegelikult on ka Püha Haa kiriku puhul nii nagu paljude teiste Jeesuse -aegsete „leitud“ kohtadega sama lugu, et tegemist oli juba siis ja on seda muidugi mõistetavalt ka täna soovunelmaga pidada ka seda kohta Jeesuse surnud ihu hauastamis ja ülestõusmisõpetuse seisukohalt vaadates tema ihu surnuist ülestõusmise absoluutselt kindlaks kohaks.

On teada, et ehitustööde käigus (326–336) muudeti leitud „haua“ sissekäiku ja seda ümbritsevat ümbrust, et võimaldada liturgia läbiviimist ja kergendada palveränduritele ligipääsu. Ajalooliste looduslike pinnavormide autentsuse säilitamine polnud sakraalse kõigepühama ruumi tekitamisel oluline.

Esimene ristiretk läks liikvele 1096. aasta märtsis Prantsusmaalt sõjahüüuga *Deus vult!* „Jumal tahab!“. Frangi- ja normanni-aadelkond reageeris vaimustusega. Linna nende kätte langedes vaheldusid tapatalgud ja röövimine harda palvetamisega Püha Haa kirikus, mis oli kaliif al-Hakimi käsul 1009. aastal põletatud ja seisis siis tühjana. Prantsusmaal ja Itaalias oli laialt levinud kuulujutt, et hauakirikud olid käskinud hävitada juudid, mis on heaks näiteks, kuidas aastasadade pikkune antisemitism ja teoloogiline antijudaism olid teinud oma töö.

Ristisõdijast Prantsuse kuninga Louis IX Püha surm Tunises. Allikas: <https://fr.m.wikipedia.org>

Mis rüütliordud tekkisid ristisõdade ajal? Millised olid nende rüütliordude liikmete tüüpilised riided ja mis oli nende rüütliordude peamised eripärad?

Ristisõjad andsid ühe fenomenaaalse nähtuse – mungaordude ja sõjameeste sünteesi rüütliordudeks. Sündis militaarkristlus, mis tänu Clairvaux' Bernardi (1090–1153) pingutustele sai paavstliku õnnistuse Eugenius III-lt 1147. aasta 13. aprillil väljastatud bullaga „*Divina dispensatione*“.

Pühale Maale kinnistumiseks asutasid kristlased neli feodaalset vürstiriiki ja nende julgeolekuks sõjaväelised mungaordud: 1119. aastal palverändurite kaitseks ja moslemite vastu võitlemiseks Templiordu (*Fratres militiae Templi*) ja aasta hiljem haavatute ja haigete hoolekandega tegelev hospitaliitide johanniitide ordu. Kolmanda ristiretke perioodil (1189–1192), moodustus Teutooni Ordu, mis ühendas valge musta ristiga keepe kandvaid saksa

rüütleid. Templirüütelite eeskujul loodi ka Liivimaale 1202. aastal misjonitegevusega seotud ordu Kristuse Sõjateenistuse Vennad (*Fratres Militiae Christi de Livonia*).

Lisaks loodi 12. sajandil ka ordutaolisi vennaskondi, nagu näiteks Palestiinas Karmeli mäel 1155. või 1156. aastail erakute ordu, mis sai nimeks Õndsaima Karmeli Mäe Neitsi Maarja Vendade (*Ordo Fratrum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo*) ehk karmeliitide ordu, kuid sai paavstliku kinnituse alles 1226. aastal.

Euroopa esimesed ülikoolid olid Bologna (1088), Oxford (1096), Cambridge (1209), Pariis (1215) ja Salamanca (1218). Ülikoolides oli keskajal neli teaduskonda, õppekeel oli ladina keel ning peamised õppemeetodid olid loeng ja dispuut. Kas dispuutidel arutati ainult selliste küsimuste üle nagu näiteks mitu inglit saab ühel nōelateral tantsida?

Skolastilise teoloogia juhtivas Pariisi ülikoolis diskuteeriti näiteks naiste jutlustamis- ja õpetamisõiguse üle, või kas Jumalat võib armastada omakasupüüdmatult, olles valmis selle nimel minema ka igavesse hukatusse, või kas peab uskuma piiblit või kirikut, juhul kui nad omavahel vastuollu lähevad?

Teoloogia õpetamine katedraalikoolides toimus põhiliselt piiblit seletades. See jättis piiratud võimalusi ajakohaste ja teoloogiliste küsimuste käsitlemiseks. Ülikool, kus teoloogilisi küsimusi hakkasid käsitlema magistrid, jagunes süstemaatiline teoloogia ja piibliseletus erinevateks distsipliinideks. See jaotus on püsinud tänaseni ja juurdub tegelikult juba hilisantiigist; piibli kõrvale sündis usu enesemõistmise traditsioon.

Ladinakeelse piibli, Vulgata, ja selle juurde liidetud lühikeste seletuste, *Glossa ordinaria* sisu õpetamine ülikoolides sai ennekõike ordudesse kuuluvate magistrite ülesandeks. Sel viisil oli ülikooliteoloogidel korralik ülevaade tervikpiibli sisust ja kirikuisade standardseletustest.

1098. aastal tekkis tsistertslaste ordu. Mis värvi olid nende munga- ja nunnakuued ning mis oli nende ordude eripära?

Burgundias asutati tsistertslaste ordu (nimi tuletatud sünnikloostri Cîteaux' (*Cistercium*) järgi), kus parkümmend Clunyst lahkunud kloostrivenda otsustasid 1098. aastal hakata elama Benedictuse (u 480–u 550) esialgse kloostrireeglistiku järgi askeesis (enesepiitsutamine), palves, lihtsuses (ühised magamisruumid) ja kasinuses. Orduliikmed hakkasid kandma valget või halli tuunikat ja liturgilist koorirüüd *cucullum* 'it, mille peal kantakse musta ülavööd või põlle. Jalanõud võisid olla veisenahast.

Tsistertlased tänapäeval. Allikas: <https://en.wikipedia.org/>

Teisiti kui Clunys, hakati siin uutelt kandidaatidelt nõudma novitsiaati (katseajaline ettevalmistusaeg) – kloostrielu tuli omandada isikliku otsuse, mitte oma vanemate soovi alusel, ning ära tuli anda oma vara. Toit oli kasin ja eluviis tagasihoidlik, elatuti kätetööst, mida tehti koos orduga liitunud töökate talupoegadest ilmikvendadega.

Tsistertslaste liikumise juhiks kujunes mungaseisuse 1112. aastal valinud Clairvaux Bernard, kes suutis endaga veel kolmkümmend mõjuvõimsat sugulast Cîteaux'sse tuua. Kloostri abtilt sai Bernard 1115. aastal ülesandeks rajada tütarklooster Clairvaux'sse.

Tsistertslus levis järgnevatel aastakümnetel üle Euroopa. Bernard üksi rajas 65 kloostrit ja tema surma-aastal (1153) oli terves Euroopas tütarkloostreid 338, 16. sajandi alguses aga juba ligi 1400. Üks paremini säilinud on 1119. aastal rajatud Fontenay klooster ja selle puritaanlikult tagasihoidlik kirik (ehitatud 1132–1137) Prantsusmaal.

Tsistertslaste Maarja-austamine ja hinge kui pruudi ja Jeesus-peigmehe sisekaemuslikud meditatsioonipraktikad sobisid 12. sajandil esile tõusva sakraalse individualismiga.

Tsistertslased tegelesid põllundusega, kalakasvatusega, rajasid hüdroehitisi, näiteks vesiveskeid. Tegelesid käsikirjade ümberkirjutamisega ning neid rakendati ka misjonlikus tegevuses, eriti enne dominiiklasi just Läänemereäärsete rahvaste juures.

Miks 1123. aastal Lateraani esimesel kirikukogul otsustati katoliku kirikus tsölibaadi tava kasuks ja mis probleem oli simoonia, mida hukati mõisteti?

Tsölibaat (*caelibatus*) juurdub asketismist. Enne, kui selle kõigile vaimulikele kehtestamiseni Lateraani esimesel kirikukogul jõuti, oli Bütsantsi Trullo sinodil (691–692) see kehtestatud piiskoppidele. Ainult piiskoppidele ja niinimetatud maapiiskoppidel (*khōrepiskopos*) võis olla peregi.

Preestritele, diakonitele ja alamdiakonitele läänekirikus kehtestatud abielutuse, abikaasaga seksuaalelust loobumise nõudeid ei aktsepteeritud ka kunagi hiljem. Konstantinoopoli patriarh Nicolaus I (ametis 858–867) kuulutas 867. aasta Konstantinoopoli kirikukogul läänekiriku skismaatiliseks, sest seal (karolinglik kirikureform) nõuti vaimulikelt tsölibaati.

Püha mõrsja, kirikuga kihlatud vaimulike abielud kujutasid kirikule potentsiaalse elatusraha näol tõsist majanduslikku koormat, mistõttu keelas 1074. aastal Gregorius VII (ametis 1073–1085) abielus olevatel vaimulikel läbi viia altariteenistust. Tsölibaat kehtestati ametlikult Lateraani esimesel kirikukogul (1123) ja täpsemad eeskirjad lõplikult Lateraani teisel kirikukogul (1139).

Kriitilise pilgu alla sattus Gregorius Suure päevist alates kirikus laialdaselt levima hakanud ametite ostmise, simooniaks kutsutud pahe (Ap 8:14–15). Kõrgemad kiriklikud ametid täideti enampakkumise teel. Paavst Leo IX kuulutas 1049. aastal Roomas peetud kirikukogul sõja vaimulike tsölibaati mittepooldanud nikolaitismile ja simooniale ning nõudis vaimulikkonna usulis-moraalse elu parandamist kanoonilise ühiselu abil. Sellele kirikukogule järgnes Itaalias, Prantsusmaal ja Saksamaal rida reformikirikukogusid, mida Leo IX juhtis isiklikult.

Saksamaal kiriku kõrgemaid ametikohti täites pidas keiser Heinrich IV valikuid tehes silmas üksnes poliitilisi ja majanduslikke kasusid. Pani müüki kiriklikke ametikohti, praktiseerides simooniat selle sõna kõige otsesemas mõttes. Paavst Nicolaus II (ametis 1058–1061) toetas vääritud, abielus olevate preestrite hukkamõistu ja nende missade boikoteerimist. Ükski vaimulikuameti hoidja ei võinud seda ametit vastu võtta valitsejalt. Euroopas laialt levinud privaatkirikute süsteem ja kuninga investituur kui simoonia olid niisiis juba 1059. aastal hukka mõistetud.

Uuendusmeelne paavst Alexander II (ametis 1061–1073) kutsus lõpuks Saksa-Rooma keisririigi kolm kõige mõjuvõimsamat piiskoppi Rooma ja palus neil puhastada simoonia patust. See tegu oli tähelepanuväärne, paavst oli leidnud endas taas kord moraalset jõudu, et kõrvaldada keiser Saksa kirikujuhi kohalt.

Ahelreaktsioonina jõudsid simoonia mõjud tavakristlaste ellu, kanoonilise õiguse vastaselt kiriklike talituste eest võetavate erimaksudena. Olukord oli läänekirikus mitmel pool nii segane, et kanoonilise õiguse kohaselt toimides oleks see tähendanud paljude kirikute kohest sulgemist.

Mis olid argumendid, et 1139. aasta Lateraani teisel kirikukogul otsustati formuleerida õpetus purgatooriumist?

Katoliiklastel, kelle hinged on küll paradiisi õndsusesse määratud, kuid kellel on surmahetkel sures kas pihtimata väiksemaid patte (välistatud on rasked surmapatud) või neile kiriku määratud meeleparandusprotsess on jäänud pooleli satuvad purgatooriumisse, kus nende hinged puhastuvad puhastustuled (*purgare*, puhastada). Katoliku kirik on sel viisil kolmest osast koosnev: maapealne võitlev kirik, puhastustules viibiv kannatav kirik ja paradiisi jõudnud võidurõõmust hõiskajate kirik. Katoliku kirik liikus purgatooriumi õpetuse suunas läbi pika ja

keeruka kujunemisloo, ning arvestada tuleb, et selles oli kaks paralleelset suunda, ametlik teoloogiline ja rahvavagaduslik suund. Hea eestikeelse ülevaate on andnud Ülar Ploom (vt Dante. Jumalik komöödia. Purgatoorium, 2016, lk 509-559) Kuuenda sajandi lõpul arendas Gregorius Suur puhastustule õpetust (*purgatorius ignis*, 1Kr 3:15) uskudes, et seal viibivad hinged võisid karistusest vabaneda eestpalvete ja missaohvri abil. Kuid doktrinaalses mõttes ei saa enne Petrus Lombarduse sententside nelja raamatut (viimane 1157) purgatooriumist rääkida. Innocentius III ajal võetakse purgatooriumi idee omaks ja räägitakse palju silla loomisest elavate ja surnute, patuste ja pääsejate vahele. Lähtutakse eelkõige loogikast, et karistus ja tasu peavad olema õiglasel, ning purgatooriumi doktrinaalse tunnustamiseni jõutakse Lyoni II unioonkirikukogul 1274. aastal, kui selle üle oli aktiivselt arutletud 1245. aastast alates.

XII sajandil elanud Itaalias elanud teoloog Joachim Fiorelane (1135-1202) formuleerus õpetuse kolmest ajast — Isa (Vana Testamendi) ajastust, Poja (Uue Testamendi) ajastust ja Püha Vaimu ajastust. Miks katoliku kiriku kritiseeris seda õpetust?

1191. aastal tsistertslusest distantseerunud ja 1196. aastal San Giovanni väikekülas õitsele puhkenud il Fiore kloostri abt Fiore Joachim (1130–1202) lõi lõputuist sõdadest piinatud kristlaskonnale lohutuseks oma kolme põhiteosega (*Liber de Concordia Novi ac Veteris Testamenti ; Expositio in Apocalypsim ; Psalterium decem chordarum*) kolmainsuseõpetusest tuletatud omapärase eshatoloogilise ajaloofilosoofia.

Vana Testamendi Isa- ja Uue Testamendi Poja ning kiriku ajastule järgneb progressiivselt armastuse, vaesuse, kasinuse, vendluse ja vaimuse tunnusmärkidega pneumaatiline püha vaimu ajastu. Patriarhaalsele käsu, kartuse ja orjuse ajastule, ning klerikaalsele evangeeliumi, usu ja alistumise ajastule järgneb kloostrivendade elukorraldusega sabatipuhkuse, armastuse, rõõmu ja vabaduse aeg. Võimuhierarhilise kiriku asemele ilmub võimutu, vaimuselt uuendatud püsivalt müstilises ekstaasis viibiv kontemplatiivne vaimukirik (*ecclesia contemplativa et spiritualis*), milles keegi ei valitse ega rõhu teist.

Joachimi arvutuste kohaselt oli kolmanda ajastu haudeaeg alanud Nursia Benedictusest ja saama hiljemalt küpseks aastaks 1260 (42 põlvkonda Jeesusest). Ta ei võinud teada, millise vaimurelva oli ta „parim on alles ees“ -loosungiga keskaja reformistidele ja ilmikliikumistele andnud.

1184 keelustas katoliku kirik valdeslaste liikumise. Mis oli selle liikumise eripära ja millised nendest ideedest katoliku kirikule ei meeldinud?

Pole päris selge, millal vaimukiriklik valdeslus sündis, kuid selle rajajaks või juba sündinud liikumise organiseerijaks peetakse Lyoni kaupmeest Pierre Valdot ladinapäraselt Petrus Valdes (u 1140–u 1205), kes ühe versiooni kohaselt tõlkis ise, teise versiooni kohaselt lasi Lyoni munkadel tõlkida enda tarbeks evangeeliumid ja Pauluse kirjad franko-provanssaali rahvakeelsesesse murdesse (eelnevalt oli selles murdes olemas Psalmide raamat) ja leidis neist iseenda jaoks Kristuse järgimise vaesuse idee.

Valdese ümber koondus askeetlik, käsitööstest jutlustajateselts (sinna kuulus ka naine), kelle vähene seotus kiriku jumalateenistusliku eluga, seal nad ei suutnud isegi Ave Mariat lugeda, oli klerikaale häiriv ja Lyoni peapiiskop neile peapiiskopkonnas jutlustamisluba ei andnud.

Pöördumine selle õiguse saamiseks Lucius III (ametis 1181–1185) poole töi 1184. aastal Verona kirikukogul nii Lombardia humiliaatidele kui ka Lyoni vaesteks (*Li poure de Lyod*) kutsutuile kiriklikud karistused. Lyoni peapiiskopkonnast pagendamisega algas nende ligi seitsesada aastat kestev kannatuste ajalugu.

Piibel oli valdeslastele ainus kirjalik autoriteet ja niinimetatud Mäejutlus selles loovutamatu Kristuse käsk (*lex Christi*). Kataride eeskujul tunnistasid ka nemad valeks sõjapidamise ja vande andmise. Kirikuhoonetel ja altaritel ei olnud kohta tõelises vaimukirikus nii nagu ka pühakute ja reliikviade austamisel. Nad hülgasid puhastustule õpetuse, hingepalved ja -missad surnute eest. On arvatud, et just valdeslaste kriitikast ajendatult hakati pühakutekultust kanooniliselt korrastama ja iga kellegi pühakuks tõstmise juhtum vajas edaspidi paavsti kinnitust.

Ilmselt kataritelt mõjutusi saades liigitasid ka valdeselased kristlased täiuslikeks ehk Kristuse vaesteks (*pauperes Christi*) ja usklikteks ehk sõpradeks (*amici*). Esimesed olid pühendunud apostellikule eluideaalile ja jutlustamistegevusele. Teised toetasid neid nende pühendumises jätkates igapäevaste elukohustuste täitmist.

Kohalikele piiskoppidele allumatuse märgiks võttis Valdes endale ise piiskopi aunimetuse, pühitses konventidele presbütereid ja diakoneid, ning jagas sakramente, sest ka vaimukiriklikkust ihalevad ei suutnud kirikut tõlgendada sakramentideta ja päästehüvedeta.

Lõuna-Prantsusmaal, Põhja-Itaalias sündis selle tulemusel laialdane ilmikliikumine, mille raames levitati evangeeliumide, Pauluse kirjade, Psaltri ja Iiobi raamatu rahvakeelseid koopiaid sellisel määral, mis ajendas Innocentius III 1199. aastal saatma Metzi piiskopile bulla. Paavst seletas, et Jumala sõna sügavus oli nõnda suur, et isegi kõige õppinud ei suutnud haarata selle sisu, ja nõustas, et hoidugu õppimatud seda kätte võtmast, veel vähem sellest teistele midagi ette lugemast ja kuulutamast.

Lux lucet in tenebris (valgus paistab pimeduses) tunnuslausega separatistlik, hiljem protoprotestantlikuks nimetatud valdeslaste liikumine, mille prantsuse haru levis kiiresti Lõuna-Prantsusmaal, sealt Hispaaniasse, Flandriasse, Aragooniasse ja Katalooniasse ning nendega pärast 1184. aastat liitunud lombardia haru levis Lombardiast Lõuna- ja Põhja-Saksamaale, Böömi- ja Määrimaale, Poolasse ning Ungarisse.

Pärast Valdesse surma prantsuse ja lombardia harud eemaldusid üksteisest. Valdesluse probleemiga tegeles järgnevatel sajanditel inkvisitsioon. Tagakius ja märterlus puhkes Lõuna-Prantsusmaal Benedictus XII (ametis 1334–1342) ajal ja eriti raskeks läks Provence'i ja Dauphiné maakondade valdeslastel Gregorius XI 1370. aastal ametisse astumisega, kelle ametiajal sattusid inkvisitsiooni tagakiusu alla kogu Kesk-Euroopa valdeslased.

Kõige rahulikumalt said elada Lõuna-Itaalia mäestikes vilja- ja viinamarjakasvatusega tegelevad valdeslased ja nende salajase kogudusevõrgustiku piiskop elas Apulias. 1540. aasta Fontainebleau ediktiga sai Prantsusmaal alguse organiseeritud ketserite vaenamine ja 1545. aastal toimus Provence'is ligi nelja tuhande valdeslase massimõrv.

Mujale põgenenud ja allesjäänud liitusid 1561. aastal sõlmitud Cavouri rahu kontekstis loodud orgude liidu (*Union des Vallées*) aluseks võetud kalvinistliku reformeeritud usutunnistusega. Nende seitsmesaja aastane kannatustetee lõppes alles 1848. aastal, kui valdeslastele anti kodanikuõigused (*La Statuta*, 8.2.1848) ja nad organiseerusid sama aasta augustis toimunud sinodil evangeelse kirikuna uuesti kõigepealt Itaalias, hiljem Argentiinas, Paraguais, Uruguais, Ameerika Ühendriikides, mis räägib selle 12. sajandil alanud omanäolisest südametunnistuse ja usuvabaduse eest võidelnud ilmikliikumise sisemisest elujõust.

Aastail 1198-1216 oli paavst Innocentius III võimu hiilgeaeg. Kuidas saavutas paavst sellise võimu ja milles see seisnes ja mis on interdikt?

Paavst Innocentius III ajal oli paavstivõimu hiilgeaeg. Allikas: <https://en.wikipedia.org>

Papalistliku võimu hiilgeaeg sai võimalikuks ilmaliku võimu killustatusest ja nõrkusest. Eitati kuningavõimu teokraatlikkust. Paavstitool lõi valitsusaparaadi ja rahamajandusele rajatud tõhusad finantsstruktuurid, millest hakkas sõltuma ka ilmalik võim. Algas ilmalikust võimust sõltumatu kanoonilise õiguse koostamine, selleks vajalike seadustekstide kogumine, analüüsimine ja süstematiseerimine. Olulist osa mängisid 9. sajandil loodud Pseudo-Isidoruse dekretaaliad, mis sisaldasid paavstivõimu ajalooliste argumentide põhjendamiseks võltsdokumentatsiooni (sajandeid hiljem paljastus). Bologna ülikooli kirikuõiguse magister Gratianuse (u 1100–1150) juhtimisel toimus aastatel 1125–1140 kolmeosalise *Decretum*

Gratiani koostamine. Paavstitool ei ehitanud Euroopat, vaid kristlaskonda, mida käsitleti ilmalikust võimust kõrgemana.

Innocentius III oli Pariisi ja Bologna ülikoolides filosoofiat, teoloogiat ja juurat õppinud kirikujuht kelle tugevaimaks alaks oli kanooniline õigus ja peamiseks eesmärgiks Rooma kuuria ülemvõimu kehtestamine kogu tollase kristliku maailma üle. Tema lemmikteemaks oli jutlustada kahest valgusest, millest suurem valitses päeva ja väiksem ööd. Nii olevat Jumal seadnud ka kaks meelevalda – suurema valitsema hingi, nii nagu päevi, ja väiksema ihusid, nii nagu öid.

Need kaks valgust olid vaimulik ja ilmalik võim (juba Gelasius I oli rääkinud ilmaliku ja vaimuliku mõõga teoriast!), aga nii nagu Kuu sai oma valguse Päikeselt, millest väiksem see on nii oma suuruselt kui ka kvaliteedilt, nii sai ilmalik kuningavõim oma autoriteedisära kirikult (Innocentius III dekretaal *Quanto personam*, 1198).

Ta oli paavstidest esimene, kes otsustas 1199. aastal võtta paavstluse võimutäiuse uueks tiitlik Kristuse asemik (*vicarius Christi; Dominum Deum nostrum Papam*), sest ülestõusnut ennast polnud nähtavalt kusagil ja Püha Vaim ei saanud olla tema ainus vaimne asemik. Innocentius III allutas usulised tõed kirikupoliitilistele.

Innocentius III oli osav diplomaat, paavstitooli legaadisüsteemi tugevdaja, paavstluse võimutäiuse teostaja, kel õnnestus päästis läänekiriku halvimast, kui kutsus 1213. aastal kokku (kogunes 1215) ühe esinduslikuma Lateraani IV kirikukogu, ning tunnustas puhtpragmaatilistel eesmärkidel ajaloo esimest ilmikvagaduse baasilt sündinud vennaskonda, lubas kuulutada apostellikku ühiselu ja omandita vaesusvagadust, et nii maandada majanduslikult enim arenenud Kesk- ja Põhja-Itaalias sotsiaalsed pinged, vastuolud Assisi ja Perugia linnriikide vahel süvendasid kriisi paavstitooli vahetus läheduses, sest kirik oli kaotanud vaese lihtrahvaga solidaarsuse. Ja interdikt (*interdictum*) on paavstitooli määratud kirikukaristus, millega piirati kiriklike talituste läbi viimist mõnel territooriumil.

1209 tunnustas paavst frantsisklaste ordu ja 1216 dominiiklaste ordu. Mis värvi olid nende munga- ja nunnakuued ning mis oli nende ordude eripära?

Frantsisklased kandsid värvuselt tuhkhallist pruunini varieeruvat kapuutsiga villast tuunikat, mida hoidis koos kolme sõlmega (vaesuse, puhtuse, kuulekuse tõotus) vöönöör. Inglismaal hakati neid halli mungarüü tõttu kutsuma „hallideks vendadeks“ (*Grey Friars*). Kanti sandaale või ka paljajalu, mis andis neile hüüdnime „paljasjalgsed“.

Paavst Innocentius III unenägu. Frantsisklaste ordu reeglite kinnitamine. Allikas: <https://en.wikipedia.org>

Naisfrantsisklaste rüü sarnanes meesfrantsisklaste tuunikaga ja said pärast prooviaastat ka loori. Tertsiaarid, ehk kolmanda ordu ilmikliikmed kandsid värvimata rüüd ja mõnikord ka tuunikat, skapulaari või vööd.

Frantsisklased tegelesid karjakasvatusega, hoolekandega, jutlustajatena, hiljem ka misjoniga.

Dominiiklased kandsid valget alusrõivast tuunikat, mille peal kanti valget skapulaari, kaht põlvedest allapoole ulatuvat riidelaidu, millel oli ava pea läbipistmiseks ja see ühendati kapuutsiga. Selle peal kanti kapuutsiga musta mantlit kappat, mistõttu hüüti neid ka „mustadeks vendadeks“. Kappa oli valmistatud nii, et seda sai kanda rinna kohalt suletuna, altpoolt lasta aga paista valget alusrüüd. Tuunikat kandsid ka ilmikvennad, aga kappat mitte, selle asemel oli kaks erineva lõikega skapulaari. Riietumisnõuetest ei peetud 13. sajandil enam alati kõikjal kinni ja töötlemata villasest riidest ordurüü asemel kanti ka paremast materjalist rüüsid.

Dominiiklased koos Neitsi Maarja ja Jeesus-lapsega ühel keskaegsel freskol. Allikas: <https://es.wikipedia.org/>

Dominiiklased tegelesid jutlustamise, koolitustegevusega ja neid rakendati hereesiate vastases võitluses inkvisiitoritena, ning misjoniga. Misjoni laienes Ameerikasse, Aiasse, Aafrikasse.

(vt lisaks Tiina Kala. Jutlustajad ja hingedepäästjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Katariina konvent. Tallinn 2013)

Mida otsustati 1215. aastal Lateraani IV kirikukogul armulaua küsimuses?

Kehtestati transsubstantsiatsiooni õpetus. Mõistena esines esimest korda Roland Bandinelli sententsides (1140/1142) ja mõiste täpsem kasutus sai teoloogias alguse 1160ndatel. Tours'i toomkooli juhataja Berengari (u 1005/1010–1088) *De sacra coena* andis impulsi transsubstantsiatsiooniõpetusele, mille Lateraani neljas kirikukogu 1215. aastal kinnitas kiriku ametlikuks õpetuseks.

Albilaste ristsõda oli aastatel 1209–1229. Mis olid albilaste ehk kataride õpetuse eripära? Mis nende õpetuses ei meeldinud katoliku kirikule?

Lõuna-Prantsusmaa oksitaani keeleroumi Languedoci regioonis puhkes õitsele kataride (*katharos* = puhas) vaimukiriklik liikumine, mis asus apostellikku ideaali käsitlema rigoristliku askeesina. Kritiseerides Vana Testamendi selle materialistlik-lihaliku meelsuse tõttu (nt Hs 16:7–13) pandi rõhku apostellikule askeetlusele, milles saavutatud vaimulik tarkus, voorus ja täiuslikkus tõid kaasa hinge vabanemise ainelisuse pimeduseriigist.

Absoluutset loobumist (ka abielust) oodati pühendunute eliidilt, täiuslikelt (*perfecti*), valituilt (*electi*), kes olid puhtasse armastuse kirikusse vastu võetud piiskoppide käte ja Uue Testamendi pea peale asetamisega toimunud vaimu ehk tulega ristimise (*consolamentum*) kaudu.

Katarite vähemaskeetlik tavaliste järgijate tiib, usklikud (*credentes*), rajasid perekonnad ja hoolitsesid valitute elatuse eest, kes pääsesid vaimuga ristimise tõttu pärast surma koheselt valguseriiki. Usklikud said vabaduse puhastava hingerände kaudu.

Ilmalikustunud, moraalselt langenud kirikust, mida katarid pidasid saatana kirikuks, distantseerumise tõttu kritiseeriti katarite õpetusi mitmetel läänekiriku kontsiilidel. Esimesed üksikud hukkamised viidi läbi 1022. aastal Toulouse's, kuid ei põletamine, väljasaatmine ega veenmine suutnud ära hoida katarite nähtavaks saamist 1140. aastatel ja organiseerumist 1167. aastal oma valitute ja usklite hierarhiaga eriliseks vaimukirikuks. Katarid ekskommunitseeriti esimest korda Lateraani kolmandal kirikukogul (1179) ja otsust korraldati 1184. aastal, kuid see ei takistanud liikumise levimist Lõuna-Prantsusmaal, Lombardias, Flandrias ja Reinimaal.

Pariisi rahuga 1229. aastal lõppenud ristsõja järel tegeles kataride probleemiga juba paavst Gregorius IX algatusel 1231. aastal püha katoliikliku kristliku usu ja kiriku teenistusse asutatud uus institutsioon – piiskoplik inkvisitsioon, mis pidi tegelema kiriku suhtes kahtlasteks ja ohtlikeks muutunudega. Järgmisel aastal asetati selle kõrvale paavstlik inkvisitsioon, mis anti seejärel dominiiklaste hallata.

Lõpptulemuseks oli kahe peainkvisiitori mõrvamine, kataride viimase tugikantsi Montséguri alistumine 1244. aasta märtsis ja pisut üle kahesaja katari täiusliku tuleriidale saatmine. 13. sajandi lõpuks oli liikumine ja sellega koos õitsev provansaalikeelne trubaduuri-kultuur peaaegu hävitatud. Kuid mälestus neist ja õpetus jäid alles.

XII ja XIII sajandil toimus ka Eesti ja Läti alade kristianiseerimine. Millist rolli mängisid selles Hiltinus, Fulco, Nicolaus, Meinhard, Albert, Theoderich, Valdemar II, Modena Wilhelm ja Alna Balduin? Kas see oli tolle aja mõistes *peregrinatio* (rändamine) või *expeditio* (sõjakäik)?

Kristluse levikut Skandinaavias on kirjeldatud kolme faasilisena: infiltratsioon, misjon, organiseerumine. Skandinaavias toimunud misjonifaas jäi Eestis siiski nõrgalt esindatuks.

Misjonipiiskopid Hiltinus ja Fulco, ning talle tõlgiks määratud munk Nicolaus kuuluvad misjonifaasi algperioodi, kuid ei mänginud nende alade kristianiseerimisel mitte mingisugust rolli, sest pole tõendeid, et nad oleksid kunagi viibinud eestlaste asualadel. u 1060. aastal Läänemere (Põhjala) saarte misjonipiiskopiks tituleeritud Hiltinuse e Johannesega kohta teade on pärit Bremeni Adami kroonikasse tehtud lisamärkusest. Johannes võis resideerida Linköpingis või Gotlandil, aga pigem oli tema misjonlik tegevus suunatud Rootsi idapoolsetele aladele.

Meinhardi pühitses Magdeburgis Üksküla piiskopiks Hamburg-Bremeni peapiiskop Hartwig II 1186. aastal. Järgmisel aastal jõudis ta Ükskülasse, saades nii ajaloo esimeseks piiskopiks, kes liivlaste alale realselt jõudis. Clemens III andis 1188. aastal talle paavstliku kinnituse ja sellega võeti Liivimaa Bremeni peapiiskopkonna koosseisu ja pandi alus mõlema territooriumi kirikupoliitilisele ajaloole. Coelestinus III andis 1193. aastal Meinhardile laiad volitused viia liivimaalaste kristianiseerimine läbi jutlustamisega, ja niimoodi säilitas ta oma surmani vägivallatu kristianiseerija renomee.

Piiskopid Albert, Theoderich, Taani kuningas Valdemar II, paavstlik legaati Modena Wilhelm kuuluvad misjonifaasi relvastatud jõupoliitika perioodi.

1199. aasta märtsis pühitseti tsistertslane Albert Liivimaa ja Riia piiskopiks. Liivimaale jõudis järgmise aasta kevadel, tuues kaasa 23 laevatäit misjonisõdalasi ja kaupmehi. Riia linna asutamisega 1201. aastal pühitses ta siinsed alad Neitsi Maarjale, millega oli Liivimaa kristlikule sakraliseerimisele alus pandud. Tema ajal asutati sõjaline rüütliordu Kristuse Sõjateenistuse Vennad (*Fratres Militiae Christi de Livonia*), mida hüüti ka Mõõgavendade Orduks. Ordu oli esmajoonel seotud Riia piiskopi oponentsi ja regionaalse misjonitegevusega, mis võrdus Neitsi Maarjale pühitsetud territooriumi kaitsmisega ning andis ka eestlaste vastasele ristsõjale seetõttu püha sõja staatuse. Tänuhäeks piiskopivõimu kaitsmise eest andis Albert 1202. aastal 1/3 Riia ordule. 1207. aasta veebruaris arvas kuningas Švaabi Philipp Püha Saksa-Rooma keisririigiga nõrgalt seotud Liivimaa Albertile lääniks. Riigivürstina oli tema eesmärk luua nii kiriklik kui ka ilmalik võimkond, mistõttu võib Albertit pidada Põhja-Saksa vaimulike ja alamaadlike koloniaalse ekspansiooni poliitika elluviijaks.

Paavsti poolt ametisse kinnitamata Eestimaa piiskop (*episcopus Estiensis*) Theoderic püüdis 1211. aastal alustada eestlaste asulade kristianiseerimist, Põhja-Euroopa paavstlikuks legaadiks nimetatud Lündi peapiiskop Anders Sunesen randus 1219. aasta juuni alguses koos Valdemar II-ga Tallinna all. Nendega oli koos ka Theoderic, kes tapeti lahingus.

Paavstlikud legaadid Alna Balduin ja teistkorda kohale saadetud Modena Wilhelm kuuluvad organiseerumise algfaasi.

Ristsõja ideoloogia ja retoorika olid välja kujunenud Ibeeria poolsaarel läbiviidud *reconquista* käigus. Selle kohta kasutati mõistet kodukohast, kodukloostri kuhugi kaugemale rändamise, teeasumise, palverännu (*peregrinatio*) mõistet, millel oli patukahetsuslik iseloom. Pühale Maale suunatud sõjakäigud (*expeditio*), (risti)retked (*iter in Terram sanctam*) olid mõeldud kristluse sünnikoha tagasivallutamiseks, kõik teised aga kristluse laiendamiseks sinna, kus polnud seda kunagi varem olnud. Baltikumi ristsõdade põhjenduseks oli ka katoliku kiriku ja katoliikliku usu kaitsmine. Mõiste "ristisõda" võeti kasutusele 17. sajandil Louis XIV õukonnakrooniku Louis Maimbourgi (1610–1686) ja Saksamaal Gotthold E. Lessingi (1729–1781) poolt.

Eesti alale jõudsid esimesed teadaolevad palverändurid kristliku kiriku laienemise ajal Põhja-Euroopas. 12. sajandil oli kristliku Euroopa piiride nihutamine relvastatud palverännakute abil juba levinud ja esimesed üleskutsed palverännakuteks meie esivanemate asulale olid nn ristsõjabullad (paavst Aleksander III 11. septembril [1171?], Innocentius III 5. oktoobril 1199). Sõdurpalverändurid, kes olid andnud töötuse palverännakule minna, kinnitasid oma riiete punase ristimärgi. Põhjamaiste relvastatud palverännakute eripära oli ka sabatiaastate pidamine, mil sõjategevust ei toimunud, kuid võidi ehitada kindlustatud tugipunkte. Nendel aastatel, ja ka teistel aastatel sõdurpalverändurite kaitse all, liikusid Liivi lahe idakaldal

nähtavasti ka relvastamata palverändurid. Kui Eesti ala oli 13. sajandi esimesel poolel kristianiseeritud, algasid palverännakud siit Lääne-Euroopa pühadesse paikadesse. Samuti jätkusid palverännakud Vana-Liivimaale, nüüd juba individuaalsete palverännakutena. (loe lähemalt: Riho Saard. Ristitud eestlane. Tallinn: Argo 2018).

Mis olid Anselmi (1033-1109), Petrus Lombarduse (srn 1160), Bonaventura (1221-1274), Aquino Thomase (1225-1274), Abélardi (1079-1142) ja Johannes Duns Scotuse (1265-1308) kesksed ideed ja vaated?

Canterbury Anselm (1033–1109)

Elu jooksul kirjutas Anselm erinevatel filosoofilistel ja teoloogilistel teemadel teadaolevalt 12 teost, millest tuntumad on Becis aastail 1066 kuni 1077 kirjutatud meditatsioonid *Monologion* (tuntakse ka nime all *Exemplum meditando de ratione fidei*) ja *Proslogion* (Kõnetlus, 1077–1079), millele eelnes pisut varem teemakohane kirjutis *Epistola de Incarnatione Verbi* ja mis tegeles selle “ühe argumentiga”, mis ei vaja muud tõestust peale iseenda ja millest üksi piisaks näitamiseks, et Jumal on olemas ja et ta on ülim hüve, mis midagi muud ei vaja ja mida kõik vajavad.

Anselm üritas loogiliselt tõestada kristliku usu tõesust, et Jumalat ei saa mõelda olematuna, et Jumal on see, millest kõrgemat ei või mõelda olemasolevana. Radikaalratsionalist Anselmi jaoks kõik see, mida uskudes ilmutuse kaudu Jumala kohta tunnetatakse on tagantjärele mõistuspärase loogika tõestatav. Seda ei vaja mitte ainult rumalad (*insipiens*) ja ebausklikud (*infidelis*) s.t juudid ja moslemid, seda vajavad ka kristlased.

Anselmi mõjuvõimsamaks teoseks jäi Roomas kirjutatud *Cur Deus homo* (Miks Jumal sai inimeseks, 1098). See oli teos pärispatust, inkarnatsioonist ja lepitusest. Esimesed tuhat aastat oli kirikus domineerinud kirikuisa Irenaeuse kõikevõitva Kristuse (*Christus Victor*) mudel. Anselmi eesmärgiks oli maailma algusest alanud vältimatute lunastusajalooliste sündmuste sisemise loogikaga lepitusteooria loomine.

Eeldades, et evangeelium on põhiolemuselt ratsionaalne, osutub selle sisu loogilisuse esiletoomine ka Jeesuse kannatuse ja surma osas võimalikuks. Anselmi loogika kohaselt ei lepitatud Jeesus inimkonna patte mitte läbi asenduskaristuse, vaid läbi sõnakuuletumise. Patutu Jeesus suri vabatahtlikult, kõrgeima tahtele kuuletudes ja kinkis talle inimkonna patuvõla katteks oma surmaga välja teenitud meriitse teene. Anselm distantseerus laialt levinud käsitlusest, mille kohaselt osteti sel teel saatanalt tagasi inimkonna üle kehtiv õigus.

Pierre Abélard

Dialektilise meetodi silmapaistvamaks rakendajaks skolastilises teoloogias sai enamuse ajast Pariisis tegutsenud lapsesuu kuulsusega Pierre Abélard (1079–1142).

Kriitilise analüüsi esimese põlvkonna varaskolastikuna kirjutas ta oma kurikuulsa teose *Sic et non* (Nii ja mitte nii) mis vihastas teolooge, ja pingutas, et anda usulisele dogmale mõistuslik põhjendatus. Näitas, et autoriteedid, kirikuisad ja ilmutuse allikas piibel, on eri arvamusel 158 olulises küsimuses, mida võis pidada samaaegselt õigeks ja valeks.

Abélard uskus, et vasturääkivused ilmutuse allikates enestes innustavad nende märkajaid veelgi innukamalt otsima neile lahendust, tõde. Teoloogia ülesandeks oli kinnitada mõistuslike põhjendustega selle filosoofilist tõesust. Millesegi ei tuleks uskuda, kui seda pole mõistetud (*nihil credendum, nisi prius intellectum*).

Abélard teadvustas endale, et võimalik oli jõuda siiski üksnes tõenäosuseni. Canterbury Anselmi formuleeritud lepitusteoloogilist satisfaktoorse kompensatsiooni-õpetuse ladinapärasest mudelit idakristluses sellisel kujul ei aktsepteeritud ning kirikuisade õpetuses puudus koherentsus. Abélard arendas ilmutuse allika, piibli kirjakohtade tõlgendamiseks välja subjektiivse lunastus-lepituse mudeli. Jumalapoja eneseohverduses avalikuks saanud Jumala armastusavaldus süütab inimeses vastuarmastuse ja patust kahjustatud tahe luuakse uueks kuuletumiseks.

Abélard pühendus 1113. aastast alates lisaks filosoofiale ka teoloogiale ning alustas Pariisis loogika ja teoloogia õpetamist. Ta kogus kiiresti populaarsust ja tema vaateid rünnati korduvalt, eriti Soissons kirikukogul (1121), kus analüüsiti põhjalikult traktaati Jumala ainsusest ja kolmsusest (*Tractatus de unitate et trinitate*). Ta oleks ekskommunitseeritud, kui ta ei oleks ise seda avalikult põletanud.

1141. aasta Sensi kirikukogul mõisteti Abélardi vaated igaks juhuks veel kord hukka ja ta hermeetilisteks määratletud teosed määrati hävitamisele ja ta ise eluks ajaks kloostri igavesele vaikimisele.

Lombardia Petrus

Lombardia Petruse (u 1095/1100–1160) sententside raamatust (*Sententiae in quattuor libris distinctae*, 1147–1151) sai süstemaatiline ülevaade läänekiriku õpetusest. Tema panusest sakramenditeoloogias loe meie viimase küsimuse vastusest.

Mitmete üle mõistuse käivatele küsimustele jättis Petrus vastamata. Pärast Lateraani neljandat kirikukogu (1215), mil ta vabastati hereetiliste lausete – Jeesus Kristus ei olnud olemas isikuna (nimetati hiljem (1177) "kristoloogiliseks nihilismiks") – esitamise süüdistuste alt, muutus tema teos teoloogias normatiivseks, kohustuslikuks õppematerjaliks, mille abil tuli kokku sobitada piibli ja skolastilise teoloogia vastuolulisi tekste, sest kõik vastuolud pidid ühel või teisel viisil saama sobitatud. Sündis hulgaliselt sententskommentaare.

Bonaventura

Uusplatonistlik-augustiinlikule ja pseudo-dionüüsiuslikule alusele rajatud hingemüstika ühe tuntuima esindaja Bonaventura da Bagnoregio (u 1217–1274) käsitluses vahendas südametunnistuses, hinges läbi elatud illuminatiivne tunnetus inimesele selgeima teadmise, et hinge õnnelikkuse soovile vastab maailmas selle täiuslikum vaste – Jumal, universaalse moraalkorra looja.

Bonaventura esitas teoreetilise kontseptsiooni pattulanguses puutumatuks jäänud südametunnistusest ja sellest kui jumalikust saadikust suunatud tahte „Jumala poole tõusmisest“. Ta kasutas Pseudo-Dionysios Areopagiidi kvietistlikust müstikast laenatud kolmeosalist astmelisuse mudelit: puhastumisest (*katharsis; purgatio*), sünnib hingerahu;

valgustumisest (*haplosis; illuminatio*) sünnib tõetunnetus; üheksaamine (*henosis; unio*) annab armastuseks õige viisi, eemaldades armastaja ja armastatu vahel neid lahutava piiri.

Tema põhiteostes *Itinerarium mentis in Deum* (Mõistuse teekond Jumalasse) ja *Itinerarium mentis in seipsum* (Mõistuse teekond iseendasse) võib „tõusu“ ja „teekonda“ kirjeldada *a te, ad te, per te* (teilt, teile, teie kaudu), ehk lähtunud Kõrgeimast saabun Kõrgeima juurde Kõrgeima kaudu. Bonaventura intellektuaalne müstika inspireeris kõige rohkem just ekstaatilisi elamusmüstikuid.

Aquino Thomas

Mõistus ja usul on omad eraldiseisvad objektid, maailm ja metafüüsiline ilmutus, ning neist sündiv teadmine moodustas terviku. Thomas konstrueeris sulami mõistusest ja usust, filosoofiast ja teoloogiast. Ratsionaliseerides katoliiklikku teoloogiat aristotelismiga sündis sellest ühtesobitusest teoloogia teenistusse sobitatud aristotelism.

Religiooniteoloogiliselt oli Thomas inklusivist. Kõik mitte kristlikud religioonid põhinevad loomulikul jumalatunnetusel, kuid neis ei ole lunastuslikku jõudu, mille võib täitumuslikult lisada ainult katoliiklik kristlus. *Summa contra gentiles* (Võõramaiste rahvaste vastu, 1258/59–1264) teoses kasutatud neutraalsema *gentilis* mõistega tähistas Thomas katoliiklike rahvaste hulgas elavaid moslemeid, juute ja kreeka-ortodokse.

Quia de deo scire non possumus, quid sit, sed quid non sit, non possumus considerare de deo, quomodo sit sed quomodo non sit. Kuna me ei või teada, mida Jumal on, vaid üksnes seda, mida ta ei ole, siis ei või me mõista, kuidas Jumal on, vaid üksnes seda, kuidas ta ei ole. Nii algab pooleli jäänud *Summa totius theologiae* (*Summa theologica*, Teoloogia summa, 1266–) sissejuhatus. Boëthiuse *De Sancta Trinitate* kommentaaris kirjutas Thomas, et a tundmise kõrgeim aste on tunda teda tundmatuna (*tamquam ignotum*).

Olles filosoofiliselt sõltuv aristotelismi ja uusplatonismi emanatsiooniteooria metafüüsikast ja psühholoogiast, selekteerides tsiteeritud piibli kirjakohtadest kõik usulise ja rääkides pelgalt metafüüsilisest Jumala headusest (*bonitas Dei*), lähtus ta hüpoteesist, et Jumala headusest olemas olev maailm peegeldab Jumalat läbi olemise analoogiate (*analogia entis*).

Teoloogilise mõiste ”jumal” võis maailmas äratuntava üldise eesmärgisuundumuslikkuse seletamisel identifitseerida füüsikaliste mõistetega ”mõjuv põhjus”, ”eesmärgipõhjus”. Jumalamõistel ja maailma seletavatel mõistritel oli eelduste kohaselt üks ja sama objekt, mistõttu taandus teoloogia teoreetiliseks teaduseks. Läänekristlik teoloogia sai olla ainus loogiliselt mõtleva inimese (kaasaarvatud juudi ja moslemi) valik.

Et maailma esimene liikumatu liigutaja (*primum movens immobile*) olnuks seesama Jumal, keda läänekristlased oma kurikuulsa *filioque*-lisandiga uskusid kolmainsuslikuna, seda Thomas tõendada ei saanud, seda tuli üleloomuliku usuhüvega uskuda. Thomase 18 küsimust kolmainsuse kohta käsitlesid Jumala erinevate persoonide suhteid ja olid teoreetiliselt vastatud nii, et oleks välditav Poja sündimisega seoses Jumala muutumine või kolme jumala järeldamine.

Kõrgkeskajal oli kuulsaim skolastik Aquino Thomas. Allikas: Kollegium

Johannes Duns Scotus

Šoti Dunsist pärit Johannes (u 1265–1308) formuleeris poolelijäänud teoses *Ordinatio* lääne teoloogia olulisemad suunad.

Johannese käsitlemise kohaselt ei olnud Jumal “ülim hüve” (*summum bonum*) ega “ülim olemine” (*summum esse*), vaid “ülim tahe” (*summum voluntas*), mis tahab iseennast. Intellektile eelnev Jumala tahe on kõige alus. Hea on hea seetõttu, et Jumal tahab nii. Jumalikku armugi ei valata Johannese käsitlemise kohaselt mitte inimese hingepõhja, vaid hinge tahtesse.

Aquino Thomase käsitlemise järgi oli esmane Jumala intellekt, mis tunneb ära inimese moraalse teo väärtuse, et anda oma tahtele põhjendus inimest õndsusega tasustada. Need käsitleused mõjutasid kõige otsesemalt õigeksmõistmise- ja predestinatsiooniõpetust.

Johannes pooldas käsitlust Neitsi Maarja pärispatu süüvabast eostamisest (*immaculata conceptio*). Thomas oli õpetanud, et Maarja oli osaline inimkonna ühisest pärispatusest, oli patu määratud, kuid puhastati sellest enne sündimist. Johannes väitis, et täieliku eellunastustöö jõul suutis Maarja kaudu maailma sündiv Jumala poeg vabastada oma ema patu määrusest. See kontseptsioon muutus keskaja lõpul üldtuntuks.

Kõrgkeskajal kujunes akadeemilistes ringkondade suureks vaidlusküsimuseks, kas ideed reaalselt eksisteerivad või mitte? Mis olid nominalistide (näiteks Roscellinus) ja realistide (Abélard, Aquino Thomas) kesksed argumendid?

Skolastilisse teoloogiasse kuulusid olemusmetafüüsika, sellele rajatud kausaalsed ”põhjuse” ja ”tagajärje” mõisted, mis löid eelduse loogika sünniks, mille kohaselt teadmine sellest, mis on

asi iseeneses sisaldas ka teadmise sellest, mis on asja eesmärk ja koht asjade ja nähtuste hierarhias.

Hiliskeskaegne skolastika (nominalism) hülgas kõrgkeskaegse olemusmetafüüsika. Teoreetilisel tasemel teadmine asjadest ja praktiline teadmine nende eesmärkidest eemaldusid üksteisest. Loomulikule mõistusele rajatud „jumalatõestused” langesid ära. Teoloogilisi mõisteid ei saanud siduda mitteteoloogilistega. Puudus meetod, mille abil veenduda, et teoloogilistele mõistetele eksisteerivad tegelikkuses reaalsed vasted.

Hiliskeskaegne kriitiline skolastika tunnistas, et teoloogilised mõisted ei sobinud teaduslike väitelauseste formuleerimiseks, ning teoloogiat ei olnud põhjust defineerida enam teoreetiliseks teaduseks. Praktilise staatusega teadusena oli teoloogia loomulikku õnnelikkust ületava õndsuse teadus. Teoloogiliste tõdede tundmise vältimatus oli seotud veel üksnes õndsuse saavutamisega.

Kuidas piiratud ja ajalikud eluvormid suhestuvad igavikulise õndsusega, selleks tuli õndsuse eesmärk siduda teoloogias lootusega, sest piisab, kui objekt, mida loodetakse on eksisteeriva objektina võimalik. Kristlane võib seda soovida kellegi tegevuse kaasmõjul, näiteks Jumala, kelle olemasolu peaks olema reaalne või vähemalt võimalik. Teoloogia oli taandatud püha Jumala-dogmaga seotud teaduseks.

Kas kõrgkeskajal kujunes lõplikult välja õpetus seitsmest sakramendist ja mis need on?

Enamus seitsmest sakramendist sai kinnituse kõrgkeskajal.

Pariisi kloostrikooli Saint-Victori Hugo (1096–1141) kirjutis *De Sacramentis christianae fidei* (Kristliku usu sakramentidest) kujuneski oluliseks selles esitatud sakramendiõpetuse tõttu. Hugo määratluse kohaselt oli sakrament välise märgina päästva armu sarnane, mida see vahendas. Hilisem 16. sajandi Trento kirikukogu (1545–1563) määratleski sakramenti kui püha asja märki ja nähtamatu armu nähtavat vormi.

Hugo konstrueeritud sakramendiõpetusest ja kirikuisa Augustinuse märgi ja asja (*signum – res*) vahekorra tuletades pakkus Lombardia Petrus (u 1095/1100–1160) kirikule seitset sakramenti: ristimine (*baptismus*) – annab õigeksmõistmise armu, ja on õndsuseks vältimatu; konfirmatsioon (*confirmatio*) – kinnitav sakrament, mis annab pühitsevat armu; euharistia (*eucharistia*) – missaohver; piht (*poenitentia*) – saadakse andeks pärast ristimist tehtud patud ja ollakse lepitatud suhetes kirikuga; preestriks pühitsemine (*sacramentum ordinis*); abielu (*matrimonium*); viimane võidmine (*extrema unctio*; Vatikani II kirikukogu muutis haigete võidmiseks *unctio infirmorum*).

Prantsuse kuningas Louis IX vastu võtmas armulaua (eucharistia) sakramenti. Allikas: <https://fr.wikipedia.org>

Abielu sai ametlikult sakramendiks Lyoni paavstlikul sinodil 1274. aastal ja konfirmatsiooni määratlemine kiriku teise sakramendina sündis pika protsessi tulemusel. Esimesena määratles selle sakramendiks Saint-Victori Hugo, kuid ametlikult kinnitati konfirmatsioon sakramendiks Ferrara-Firenze kirikukogul 1439. aastal.

Intervjueeris Heiki Haljasorg

27.11.2024